

KAGAN VE KATUN

Doç.Dr. S.GÖMEÇ*

Türk devlet teşkilatının ilk şekillerinin Hun devlet yapısında görüldüğü bir gerçektir. Ancak biz Hunlara ait bilgileri yabancı kaynaklardan, özellikle Çin ve Roma menşeiili kayıtlardan öğrenebiliyoruz. Bunun yanısıra Türklerle ilgili ilk Türkçe belgeler Kök Türk harfleriyle yazılmış olan abidelerdir. Biz bu makalede Kök Türkçe kaynaklara bağlı olarak eski Türk devletini idare eden Kagan ve Katun hakkında bilgiler vermeye çalışacağız. Kök Türk ve Uygur devletlerinde, devletin başındaki kişi **kagan** unvanıyla anılmaktadır. Çin kaynaklarında **K'o-han** şeklinde transkripsiyon edilen bu unvanın Türkçe olmadığı ve bir takım menşelere dayandırıldığı görülmektedir¹. Menşei ne olursa olsun, hükümdar manasına gelen bu terim Türkleşmiş ve Türk kültürünün bir unsuru olmuştur.

Tanrı tarafından bu göreve tayin edilen Türk kaganı, bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıdır. Türk hakimiyet anlayışının bir tezahürü olan bu düşünce Kök Türkçe yazıtlara da aksetmiştir: **Üze Kök Tengri asra yağız yer kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kagan, İstemi Kagan olurmuş**². Türk devlet hiyerarşisine göre, kagan en tepede bulunur ve bu unvan kolay kolay alınmazdı. Herşeyden önce kaganlığın birinci şartı Türk soylu olmaktı. Öyle ki, babası Türk annesi Türk soylu olmadığı için, Türk tarihinde bazı kişilerin tahta çıkamadıklarını biz biliyoruz³. Kagan olmanın diğer bazı şartları da vardır. Bu şartları kendinde toplayan kişi kagan olabilir. Kaganlığın ilk şartı bilge ve alp olmaktadır. Kök Türk tahtına çıkan kaganlar bilge ve alp oldukları için bu makama çıkabilmişlerdir: **Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş**⁴. **Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş**⁵. **Bilgesin üçün, alpin**

* A.Ü. D.T.C.F. Tarih Bölümü

¹L. Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.60; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. Baskı, İstanbul 1988, s.578; A. Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, C.1. İstanbul 1931, s.106; P.A. Boodberg, "The Language of the To-pa Wei", **Harvard Journal Asiatic Studies**, Vol. 1, 1936, s.171; K. Shiratori, "Kaghan Unvanının Menşei", Çev. İ. Gökbakan, **Belleten**, C.9, Ankara 1945, s.499-504; P. Olbricht, "Uchida's Prolegomena zu einer Geschichte der Jou-jan", **Ural-Altische Jahrbücher**, Band 26, Wiesbaden 1954, s.96-97; B.Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar", **Belleten**, C.21, Ankara 1957, s.130.

²Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1. Satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 2-3. Satır: Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğlunutüzüne atalarım Bumın Kagan ve İstemi Kagan oturmuş; Oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş düzenlemiş.

³V. Minorsky, **Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs**, Bruxelles 1948, s.303; M.T.Liu, **Die Chinesischen zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü)**, C.1. Wiesbaden 1958, s.43-44; H.Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", **Acta Orientalia**, 25, Budapest 1972, s.251.

⁴Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 4: Bilge kagan imiş, alp kagan imiş.

üçün⁶. Yani kaganın bilgili ve akıllı olması yanında cesur ve yiğit de olması gerekmektedir.

Kagan olacak kişi aynı zamanda erdemli olmalıdır. **Erdem**, fazilet demektir. Erdemli olmayan kişi kagan olamaz. Kök Türkçe kitabelerde karşımıza en çok çıkan kelimelerden biridir. Kagan küç'lü olmalıdır: **Küçlüğ alp kaganında adırulu bardingız**⁷. Özellikle bu unvan Uygur kaganlarının adlarında görüyoruz. Kagan olmanın bir başka şartı **külüg**⁸ yani **ünlü** olmaktır. Bunun, Juan-juanları mağlûp ederek ün kazanmıştır, Bilge de ta şadlığı sırasında birçok savaşa katılarak ün almıştır. Bunun gibi Kök Türk tahtına çıkan kaganlar hep ünlüdür: **Antag külüg kagan ermiş**⁹. Bu unvan özellikle beg adlarında görülmektedir. Bunların yanısıra kaganın **kut**, **yarlık** ve **ülüg** gibi Tanrı tarafından verilen özelliklere de sahip olması gerekmektedir. Tabi ki, bütün bunlar kaganın yaradılışıyla da ilgilidir. İyi huylarla donatılan kaganlar milletine ve ülkesine faydalı oluyorlardı, fakat iyi huylarla yaratılmamış olan kaganlar milletini ve ülkesini felakete sürüklemektedir: **anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğlu kangın teg kılınmaduk erinç, bilgisiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç; buyrukı yime bilgisiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç. Begleri bodunu tüzsiz üçün Tabgaç bodun tebligın, kürlüğün üçün, armakçısın üçün inili eçili kingsürtükün üçün begli, bodunlğ yongşurtukün üçün Türk bodun illedük ilin içgını idmiş**¹⁰.

Yeni kaganın tahta çıkış töreni, Çin kaynaklarında oldukça renkli bir şekilde anlatılmıştır. Yeni kagan bir keçe üzerine oturtularak, dokuz kişi tarafından göğe kaldırılmakta, çadırın etrafında, güneş istikametinde dokuz kez döndürülmektedir. Sonra ipek bir şal ile boğazı sıkılarak kaç yıl hüküm süreceği sorulmakta ve ağzından çıkan ilk ses veya sözcüğe bakılarak bir süre tayin edilmektedir¹¹.

⁵Bakınız, **Tunyuku Yazıtı I. Taş**, Güney, 3; Doğu, 4; Kuzey, 5: Kaganı alp imiş, müşaviri bilge imiş.

⁶Bakınız, **Köl İç Çor Yazıtı**, Batı, 7: Bilgesi için, yiğitliği, erdemliliği için.

⁷Bakınız, **Ongin Yazıtı**, Sağ, 4: Güçlü, yiğit kaganımdan ayrıldınız.

⁸**Drevnetyurkskiy Slovar**, Redaktori: V.M. Hadelyayev - D.M. Nasilov - E.R. Tenişev - A.M. Şçerbak, Leningrad 1969; S.G. Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**,xford 1972, s.717; Ögel, a.g.e., s.644; B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara 1982, s.267.

⁹Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 5-7; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 5: Bu kadar ünlü kagan imiş.

¹⁰Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 4-7; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 5-7: ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi gibi yaratılmamış olduğundan, oğlu babası gibi yaratılmamış olduğundan, bilgisiz kaganlar tahta oturmuş olduğundan, kötü kaganlar tahta oturmuş olduğundan; bakanları da bilgisizmiş, kötü imiş. Beyleri, halkı düzensiz olduğu için, Çin milleti aldattıcı olduğu için, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıkmış.

¹¹W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s.87; H.N. Orkun, **Türk Tarihi**, C.1, Ankara 1946, s.136; F. Laszlo, "Kagan ve Ailesi", **Türk Hukuk Tarihi Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.222; E. Esin, "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C.1, Ankara 1972, s.329.

Katun için de buna benzer törenler icra edilmektedir.

Kök Türkçe kaynaklarda kaganın vazifeleride dolaylı şekilde anlatılmaktadır. Kagan milletin iskânını ve sosyal teşkilatlanmasını sağlamalıdır. Bunun ve istemi Kök Türklerin başına geçtikten sonra, Türk milletinin iskânını ve düzeni sağlamışlardır. Bilindiği gibi Bunun Kagan devletin merkezinde, Ötüken'de kalırken, kardeşi Țstemi de Batıdaki On Okların teşkilatlandırılması ile vazifelendirilmişti: **İlgerü Kadırkan Yışka tegi, kirü Temir Kapıgka tegi kondurmuş**¹². Aralarındaki sosyal intizam kaybolduğu için de, Çin'e tekrar boyun eğmek zorunda kalmışlardır: **Yağı bolıp, itenü yaratunu umaduk yana içikmiş**¹³. Fakat çok geçmeden ortaya Țlteriş çıkıp, Türkleri birleştirerek, yeniden bir düzenleme yapmıştır: **Tölös, Tarduş bodunig anta itmiş**¹⁴. Bilge de amcasının ölümünden sonra, karışıklık içerisine düşen ülkesini sosyal bir düzenleme ile tekrar diriltmiştir: **Kagan olurıp, yok Țigany bodunig kop kubratdım**¹⁵. Kitabelerde siyasî bir ad yerine geçen Türk'e dahil olan bütün kavimlere karşı aynı sorumluluk hissedildiği için, onların da karışıklık içerisinde bulunmalarına özen gösterilmiş ve siyasî teşkilatlanma yapılrken onlar da göz önünde bulundurulmuştur: **Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin, Az, Kırkız bodunig itip, yaratıp keltimiz...Kadırkan Yışig aša bodunig ança konturtımız, ança itdimiz...Kara Türgiş bodun kop içikti. Ol bodunig Tabarda konturdımız...Tengri yarlıkaduk için özüm olurtukıma tört bulungdaki bodunig itdim, yaratdım**¹⁶. Görüleceği gibi Türk kaganları yeni bir ülke fethettikleri zaman, idaresi altındaki Türkleri buralara yerleştirerek, tıpkı daha sonraki yüzyıllarda olduğu üzere (mesela Anadolu'nun Türkleşmesi) kazanılan toprakları iskâna açıyorlardı. Hunlar çağından beri Orta Asya'daki Türk yerleşim bölgelerinin izlerine rastlanılması¹⁷, hep bu iskân politikaları sayesinde. Selenge Irmağı kıyısında Moyun Çor'un, tahminen 758 yılında Bay-Balık adlı bir şehri, Sogdlu ve Çinli ustalara yaptırması, bunun en çarpıcı delilidir: **Sugdak, Tabgaçka Selenge de Bay Balık yapıtı birtim**¹⁸.

¹²Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 2-3; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 3-4; Doğuda Kadırkan Yış'a kadar, batıda Temir Kapı'ya kadar (Türk milletini) yerleştirmiş.

¹³Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 10; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 9; Düşman olup, düzeni sağlayamadıklarından yine (Çin'e) tabi olmuş.

¹⁴Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 14; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 12; Tölös, Tarduş halkını orada tanzim etmiş.

¹⁵Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Güney, 10; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey, 7-8; Kagan oturup, yoksul-fakir milleti hep toplattım.

¹⁶Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 20-21, 39; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 17-18; Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye, Az ve Kırkız halkını düzenleyip, geldik... Kadırkan Yış'ı aşan kavimleri böylece yerleştirdik, böylece düzenledik... Kara Türgiş halkı hep itaat etti. O halkı Tabar'da yerleştirdik. Tanrı izin verdiği için, kendim oturduğumda dört taraftaki halkı düzenledim, yarattı

¹⁷Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.344-345; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2.baskı, Ankara 1984; s.91-364; E. Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.43-136.

¹⁸Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Batı, 5; Sogdlar ve Tabgaçlara Selenge'de Bay-Balık yaptırdım.

Kagan kendinden sonra, devletin idarı kademesinde yer alacak olanları da tayin etmelidir. İleriş Kagan, Ötüken'de hakimiyetini tesis ettikten sonra, kardeşi Kappan'ı şad¹⁹, To-sifu'yu da yabgu²⁰ tayin etmişti: Tölös, Tarduş bodunig anta itmiş. Yabgug, şadig anta bermiş²¹ Bilge de, amcası Kappan Kagan tahta çıktığında Tarduş Şad ilan edilmişti: Tengri yarlıkaduk üçün tört yigirmi yaşımka Tarduş bodun üze şad olurtım.²² Kappan Kagan aynı zamanda küçük oğlubu İni İl Kagan, kardeşi To-si-fu'yu da Sol Şad yapmıştı²³. Köl Bilge Kagan da Uygur birliğini sağlayınca, büyük oğlu Tay Bilge Tutuk'u 747 yılında yabgu tayin etmiştir: Tay Bilge Tutukig yabgu atadı.²⁴ Tay Bilge Tutuk yabgu olduğu

¹⁹ Genellikle, Türkçe'ye Farsçadan geçtiği iddia edilen bu unvanın, kagandan sonra geldiği söylenmiş de (bakınız, H. Vambery, *Noten zu den Alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors 1898, s.114; Clauson, a.g.e., s.866; P.B. Golden, *Kzabar Studies. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*. Budapest 1980, s.206; S.G. Clauson, "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Society*, London 1957, s.186; E.H. Parker, "Inscription de L'Orkhon", *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol.31, (1896-97) Shanghai, s.18; Laszlo, a.g.m., s.48; S. Çağatay, "İl, Ulus ve Yönetenler", A.Ü. DTCF Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara 1974, s.291; B. Ögel, "Über die Alttürkische Scha (Sü-Baschi) Würde", *Central Asiatic Journal*, 8/1, Wiesbaden 1963, s.27-42; A. Bombaci, "On the Ancient Turkish Title Şad", *Gururjamanjarika. Studi in Onore di Giuseppe Tucci*, Napoli 1974, s.167-193), Çin kaynaklarında sha, she veya c'ha şeklinde kaydedilen bu unvanı hükümdar ailesinden bir tiginin taşıdığını ve kagandan sonra üçüncü dereceyi işgal ettiğini biliyoruz. (bakınız, Orkun, a.g.e., s.137; Clauson, a.g.e., s.866; Çağatay, a.g.m., s.291; A. Bombaci, "The Husbands of Princess Hsien-Li Bilga", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s.115). Umumiyetle kagan çocukları veya yeğenleri olan şadların bağımsız ordulara sahip oldukları, fakat kaganada doğrudan bağlı buldukları kesindir (bakınız, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.646; Ögel, *Türk Devlet...*, s.233; Çağatay, a.g.m., s.291). Bunun yanısıra, kitabelerde bir de şadapıt unvanı geçmektedir (bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Güney, 1; Bilge Kagan Yazıtı, Güney, 13-14) ki, bu unvanın kökünün şaddan geldiği söylenmektedir (bakınız, Clauson, a.g.e., s.867; S.G. Kilyaştorıny-V.A. Livşic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, 26/1, Budapest 1972, s.88). Biz de bu görüşe katılıyoruz.

²⁰ Yabgu unvanının bütün Türk boylarında ve çeşitli yabancı kavimlerde görüldüğü tesbit edilmiştir (bakınız, R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R. Uzman, İstanbul 1980, s.94; Rasonyi, a.g.e., s.61; Clauson, a.g.e., s.873; Laszlo, a.g.m., s.48; S.G. Clauson, "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *Central Asiatic Journal*, 4/3, Wiesbaden 1959, s.179). Hunlar zamanında shan-yü şeklinde görülen bu unvanı, Batı Türkistan ve Fergana yerli beyleri de taşıyordu, daha sonra bu unvanı Kök Türkler çağında On Ok liderlerinde, dolayısıyla veliahtta ve Oğuz, Karluk ileri gelenlerinde görüyoruz (bakınız, Ögel, a.g.e., s.349; Ş.Şeşen, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s.64). Başlangıçta aşağı-yukarı kagan unvanıyla eşit manaya gelen yabgu, daha sonraki yüzyıllarda, kagandan bir alt dereceyi ifade etmiş ve 10. Yüzyıllara gelindiğinde, boy reislerinin unvanı olmuştur (bakınız, Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.613; Golden, a.g.e., s.190; Laszlo, a.g.m., s.50).

²¹ Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu, 14; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 14-15; Tölös, Tarduş halkını orada düzenlemiş. Yabguyu ve şadı orada aamış

²² Bakınız, Köl Tigin Yazıtı, Doğu, 17; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 14-15; Tanrı izin verdiği için ondört yaşında Tarduş halkı üzerine şad olarak oturdum.

²³ Liu, a.g.e., s.163; J.T. Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.166.

²⁴ Bakınız, Şine-Usu Yazıtı, Kuzey, 11-12: Tay Bilge Tutuk'u yabgu tayin etti.

halde, Moyun Çor ondan daha atik davranarak, Tay Bilge'yi ortadan kaldırmış ve kendi oğullarını yabgu ve şad atamıştır: **Eki ogluma yabgu şad at birtim. Tarduş, Tölös bodunka birtim.**²⁵ Aynı Moyun Çor, Tay Bilge Tutuk örneğinde olduğu gibi, Ulug Bilge Yabgu ile Böğü de mücadeleye girişmiş ve şad olan Böğü, bu mücadeleden galip çıkmıştır. Yazıtlardan da görüleceği üzere yabgular Tarduş, şadlar Tölös adıyla anılmışlardır.

Kagan. bağlı boy ve kavimlere de yöneticiler atamalıdır. Kitabelerde karşımıza çıkan enteresan bir durum da şudur: Bilge Kagan tahta oturduğu zaman, güneydeki kavimlerin üzerine **şadapıt begler**, kuzeydekilere de **tarkanlar ve buyruklar** tayin etmiştir: **Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan bu ödke olurtım. Sabımın tüketi eşidgil. Ulayu ini yigünim, oğlanım, biriki uguşım, bodunım, biriye şadapıt begler, yırıya tarkat, buyruk begler, Otuz Tatar...Tokuz Oguz begleri, bodunu bu sabımın edgüti eşid...**²⁶ 752 senesinde, Tokuz Oguz-Kırkız seferi sonunda, Moyun Çor tarafından Çiklere **Tutuk**²⁷ tayin edilmiştir: **Çik bodunka tutuk birtim.**²⁸ Kaganın kendi ailesinden başlayarak, etrafındakileri çeşitli görevlere getirmesi ve onları her zaman denetlemesi, Türk devletini cihanşümûl ve sosyal devlet anlayışından ileri gelmektedir. Türk devletinin gayesi, kendi milletinin olduğu kadar, dünyanın da nizamını sağlamaktır.

İyi bir kagan ülkesinin törelerini, yani kanunlarını da düzenlemeli ve yaymalıdır. Bumın ve istemi, kaganlığın başına geçer geçmez, ülkeyi ve töreyi düzenlemişlerdir: **Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, istemi Kagan olurmuş; oluruhan Türk bodununğ ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş**²⁹. Bir devletin mevcudiyeti için gerekli olan şartlardan birisi de kanunlara sahip olmasıdır. Hernekadar Türk milleti kanunlarını yazılı olarak saklamadıysa da,

²⁵ Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Doğu, 7; **Tes II Yazıtı**, Batı, 6: İki ogluma yabgu ve şad unvanı verdim. Tarduş ve Tölös halkının üzerine gönderdim.

²⁶ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Güney, 1-2; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey, 2: Tanrı tarafından gökte yaratılmış, Türk Bilge Kagan bu zamanda tahta oturdum. Sözümlü bitene kadar dinle. Benden sonra gelen, küçük kardeşimden yeğenim, çocuklarım, soyum ve milletim, sağdaki (güney) şadapıt begler, soldaki (kuzey) tarkanlar ve buyruk begler, Otuz Tatarlar... Tokuz Oguz begleri, halkı bu sözümlü iyi dinle...

²⁷ Tutuk unvanının menşeinin Çince olduğu ve tu-tu şeklinde transkripsiyonu edildiği ve hem vali, hem boy beyi, hem de askeri komutan olduğu söylenmektedir (bakınız, Clauson, a.g.e., s.453; Ögel, a.g.e., s.302; H. Ecsedy, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", **Acta Orientalia**, 18, Budapest 1965, s.84). Bu unvanın Türklere 558 yılından evvel geçmiş olabileceği, Tibet, Hotan ve Sogd metinleri yanında, daha sonraki yüzyıllara ait uyurca metinlerde de bulunduğu zikredilmekle beraber, bu unvanın Türkçe tutmak fiili ile de ilişkisi dikkate çekilmiştir (bakınız, A.V. Le Coq. **Chotscho**, Graz-Austria 1979, s.30; Ecsedy, a.g.m., s.85-86; K. Czegledy, "Gardizi on the History of Central Asia (746-780)", **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.259).

²⁸ Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Güney, 2: Çik halkına tutuk verdim.

²⁹ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 1-2. satır: İnsan oğlunun üzerine atalarım Bumın Kagan ve İstemi Kagan oturmuş; Oturduktan sonra Türk milletinin ülkesini, töresini idare etmiş, düzenlemiş.

yüzyıllardan beri gelen töre hükümleri herkes tarafından bilinmekte ve kayıtsız-şartsız uyulmaktadır. Töre hükümlerine aykırı davrananlar en şiddetli biçimde cezalandırılırlardı. Bozulan töreyi düzeltmek Türk kaganlarının en belli-başlı vazifelerinden birisidir: **İlig tutup, törüg itmiş**³⁰. İleriş de dağınlık içerisindeki ülkesini derleyip topladıktan sonra, bozulan töreleri düzenlemiştir: **İlsiremiş, kagansıramış bodunig küngedmiş, kuladmış bodunig Türk törüsün içginmiş bodunig eçüm apam törüsünce yaratmış, boşgurmış**³¹. Bilge Kagan, kendi milletinin tabi olduğu kanunları, idaresi altına aldığı milletlere de beyan etmiş ve bu hükümlere onların da uymasını istemiştir: **Bödke özüm olurıp bunca ağır törüg dört bulungdaki (bodun yayındım)**³². O, aynı zamanda, ihtiyaç hasıl oldukça töre hükümlerini de yenilemiştir: **Elig, törüg yegedi, kazgantım**³³.

Kaganlar töreyi düzenleyebilirler, fakat töre hükümlerini de tamamen ortadan kaldırmaya yetkileri yoktur. Bunun en güzel örneği İşbara Kagan (581-587) zamanında yaşanan bir hadisedir. Bilindiği gibi İşbara Kagan'ın zamanı tabi felaketler, savaşlar ve isyanlarla geçmiştir. Bu zor durum karşısında İşbara, Çin'in himayesini istemiş, Çin'de buna karşılık olarak ondan, Türklerin Çin adetlerine dönmelerini talep etmiştir. O da Çin'e yazdığı mektupta; "bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri gelmektedir. Bundan dolayı onları değiştirmeye benim gücüm yetmez" diye cevap vermiştir³⁴.

Kitabelerde geçen törüg kavramı, kanun manasına gelmektedir³⁵. Bilindiği gibi, Türk düşüncesinde önemli bir yer teşkil eden otoriter devlet anlayışının iki dayanağından biri töreye sıkıca bağlılık, biri de devlet kuruluşlarının işleyişine damgasını vuran bu nizamda dikkatli ısrardır. Eski Türk yazıtlarında, Türk töresi halka ve gelecek nesillere anlatılmaktadır. Çin kaynakları da, Türk töresi hakkında uzun uzadıya bilgiler vermektedir³⁶. Kanunlardan mahrum bir devletin yaşayabilmesi düşünülemez.

Kaganın bir başka görevi de, ülkeyi iktisaden refaha ulaştırmaktır. Milletın karnını doyurmak, üzerini giydirmek, milleti zengin yapmak kaganın

³⁰ Bakınız. *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu, 3-4; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 4-5: Ülkeyi tutup, töreyi düzenlemiş.

³¹ Bakınız. *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu, 13-14; *Bilge Kagan Yazıtı*, 4-5: İlsizleşmiş, kagansızlaşmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk töresini kaybetmiş milleti atalarının töresince vücuda getirmiş, yetiştirmiş.

³² Bakınız. *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 2: Bu zamanda kendim oturup, bunca önemli töreyi dört taraftaki halka yaydım.

³³ Bakınız. *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 36: Ülkeyi, töreyi çok iyi kazandım.

³⁴ Ögel, *Türklerde Devlet...*, s.312-313.

³⁵ Çağatay, a.g.m., s.279; A. İnan, "Yasa, Töre-Türe ve Şeriat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, Ankara 1964, s.104; A. Donuk, "İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adanı Tipi", *Türk Kültürü*, 24/275, Ankara 1986, s.146

Bu kelimenin Tabgaç devletinde de görüldüğü, hatta Tou-lu'nun törü olduğu söylenmektedir. Bakınız, Boodberg, a.g.m., s.171

³⁶ Ögel, a.g.e., s.130-131; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme...*, s.113; Donuk, a.g.m., s.146

vazifesidir. Eğer bunlar gerçekleştirilemezse ülkede istikrar olmaz. Bu günümüz devletleri ve toplumları için de geçerlidir. Kapgan Kagan'ın gayelerinin başında ülkeyi yükseltmek ve milleti zengin etmek gelmiştir: **Çıganyıg bay kılıtı, azıg öküş kılıtı**³⁷. Bilge Kagan tahta oturunca aç ve fakir bir şekilde etrafa dağılmış olan milleti bir araya getirerek zengin etmiştir: **Çıgany bodunıg bay kılıtım**³⁸. Yaling bodunıg tonlıg kılıtım. **Çıgany bodunıg bay kılıtım**³⁹. Başlangıçta Türk devletinin iktisaden ayakta durması akınlar sayesinde oluyordu, fakat akın ve yağma ile bir devletin ayakta duramayacağını bilen Türk idareciler, devlet ekonomisini ve hayatını idâme ettirecek yeni yollar aramışlardır. Bilindiği üzere, Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanmakla beraber, tarım ve ticarete de büyük önem verilmiştir. Daha Bumın devrinde, Kök Türklerin Çin sınırlarında ticaret yaptıklarını, Kapgan Kagan'ın Çin'den tarım araç ve gereçleri aldığını biliyoruz.⁴⁰ Bilge Kagan halkının herşeyin en iyisine sahip olduğunu, kitabesinde söylemektedir: **Sarıg altunun, ürüing kümüşin, kırgalıg kutayın, kinlig işgitsin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teyengin Türküme bodunıma kazganu birtim**.⁴¹ Öyle ki, Bilge Basmıllar kervan göndermediler diye de sefer düzenlemiştir: **Basmıl iduk kut oğuşım bodun erti. Arkış idmaz tiyin süledim**.⁴² 703 yılındaki bu seferin bir sebebi de, ülkenin ekonomisinin zarara uğramaması içindir. Büyük devlet ve büyük devlet adamı olmanın kurallarından birisi vatandaşını en iyi yaşıtmaktır.

Kagan milletinin adını yükseltmelidir. Eğer ortada bir devlet var ise doğudan batıya, kuzeyden güneye dört yandaki herkes onun varlığından haberdar olmalıdır. Bilge Kagan kardeşi Köl Tigin ile birlikte, milletinin ve ülkesinin adını yükseltmek için gece gündüz çalışmıştır: **Eçümüz kazganmış bodun atı küsi yok bolmazun tiyin, Türk bodun üçün udımadım, küntüz olurmadım. İnim Köl Tigin birle eki şad birle ölü yitü kazgantım**.⁴³

³⁷ Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 17: Fakiri zengin yaptı, azı çok yaptı

³⁸ Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey, 8: Köl Tigin Yazıtı, Güney, 10: Fakir milleti zengin yaptım.

³⁹ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 29; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 24: Çıplak milleti elbiseli yaptım. Fakir milleti zengin yaptım.

⁴⁰ Ögel, a.g.e., s.586; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.304-314; W. Eberhard, "Toba'ların Hayvancılığı", **Belleten**, C.9, Ankara 1945, s.486-192; Chang, a.g.t., s.155.

⁴¹ Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey, 11-12: Altının sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını benim Türk milletime kazandım.

⁴² Bakınız, **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 25: Basmıllar, kutlu soyumdan halk idi. Kervan göndermiyor diye ordu sevkettim.

⁴³ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu, 27; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 22: Atalarımızın kazanmış olduğu milletin adı, ünü yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Köl Tigin ile iki şad ile öle-yite kazandım.

Türk kaganları, yaptıkları işleri ve gelecekte karşılaşılabilecek durumları daha sonraki nesillere bildirmişlerdir. Büyük devlet olmanın gereği, baştaki yöneticinin ve hükümetin vatandaşlarına yapılan işleri bildirmesi, bunların gelecek nesillerce de öğrenilmesini sağlamaktır. Bu sebeple, büyük Türk kaganlarının hepsinin bir yazıtı mevcuttur. Gerçi, bunların çoğu daha gün ışığına çıkmayı bekliyorlar, fakat elde bulunanlar da Türk ve dünya tarihi için, çok büyük önemlere haizdir.

Büyük devlet adamı Bilge Kagan, kardeşi Köl Tigin için Çin'den getirttiği sanatkârlar ve Yolog Tigin'in çabalarıyla diktirdiği kitabede babası ve amcası zamanındaki olayları anlattığı gibi, daha önceki hadiselerden de haber vermiştir: **Tabgaç kaganta bedizçi kelürtim, bediztim. Mening sabımın sımadı. Tabgaç kaganıng içreki bedizçig itdi. Angar adınçig bark yaraturdım. İçin taşın adınçig bediz urturdım, taş tokıtdım. Köngüldeki sabımın...On Ok oğlınğa, tatinga tegi bunı körü biling. Bengü taş tokıtdım...erig yirte irser ança erig yirte bengü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüp ança biling.**⁴⁴ Bilge'den sonra oğlu da babasının yazıtını dikerek, bir yerde milletine ve geleceğe hesap vermekle beraber, öğütlerde de bulunmuştur. Zaten yazıtların en önemli tarafı da budur.

Kök Türklerden sonra iktidar mevkiine geçen, Uygur kaganları da aynı şekilde davranmışlardır. Moyun Çor da kendi adına iki kitabe yazdırmıştır: **Iduk Baş kidinte Yabaş, Tokuş beltirinte anta yayladım. Örgin anta yaratıtdım. Çıt anta tokıtdım. Bin yıllık, tümen künlik bitigimin, belgümin anta yası taşka yaratıtdım.**⁴⁵ Moyun Çor'un oğlu Böğü de, devrinde yazıtlar diktirmiştir. Bunlardan Tes II, Kök Türkçe olduğu gibi, Sevrey yazıtı da Sogdçadır. Hem Kök Türkçe, hem Çince, hem de Sogdça yazılan Karabalgasun yazıtı da, Uygur tarihini ihtiva etmektedir ve Küçlüg Bilge Kagan (821-824) zamanında yazılmıştır. Burada da kaganların faziletlerinden bahsedilmektedir.

Bunun yanısıra, çeşitli boy beyleri ve komutanlarda kendi kitabelerini yazarak kendinden sonra geleceklere miras bırakmışlardır.

Kaganlık müessesesi ve kaganın vazifeleri daha sonraki yüzyıllarda, özellikle Kutadgu Bilig'de çok iyi bir şekilde anlatılmıştır. Nasıl kaganın milletine karşı vazifeleri var ise, milletin de devletine ve kaganına karşı vazifeleri

⁴⁴ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Güney, 11-13; **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey, 14: Çin imparatorundan nakışçı getirttim, süslettirdim. Benim sözümü kırmadı. Çin imparatoru saray nakışçısını gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırdım. İçine, dışına değişik süs yaptırdım, taş yontturdum, Gönüldeki sözümü (yazdırdım). On Ok oğulları ve yabancılara kadar herkes bunu görüp bilsin! Ebedi taş yontturdum. Çorak yerde ise, böylece çorak yerde ebedi taşı yontturdum, yazdırdım. Onu görüp böylece bilin.

⁴⁵ Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Doğu, 9-10; **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı, 2: Iduk Baş'ın batısında Yabaş ve Tokuş'un kavşağında orada yazı geçirdim. Otağımı orada yaptırdım. Sınırı orada yaptırdım. Bin yıllık, onbin günlük yazıtımı ve işaretimi orada yassı taşta yaptırdım.

vardır. Herkes üzerine düşen görevi yerine getirmek zorundadır. Devletin var olması ve devam edebilmesi buna bağlıdır.

Türk devletinde kagandan sonra ikinci sırayı katun⁴⁶ almaktadır. Günümüz Türkçesinde bu adı kadın şeklinde görmekteyiz.

Katunlar, kaganlar gibi töre ile katunluk tahtına oturuyorlar⁴⁷ ve kagan ile beraber hükümet ediyorlardı: **Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kangım ilteriş Kaganı, ögüm İl Bilge Katunıg töpüsinte tutıp yügerü kötürmiş erinç.**⁴⁸ Özellikle Katunların Kaganlarla birlikte tayin edilmeleri hadisesi Uygur kitabelerinde sıkça geçmektedir. Uygurların ünlü kaganı Moyun Çor, kardeşi Tay Bilge Tutuk'u ortadan kaldırdıktan sonra, katunu ile birlikte hükümlerlik tahtına oturmuştur: **Tengride Bolmuş il Etmış Bilge Kagan atadı, İl Bilge Katun atadı.**⁴⁹ Katunların tahta çıkışları da tıpkı kaganlar gibi bir merasimle olmaktadır. 822 senesinde Uygur kaganı Küçlüg Bilge (821-824) için gönderilen Çinli konçuyun Uygur başkentine gelişi ve ona yapılan törenler Çin kaynaklarında çok renkli bir şekilde anlatılmıştır: **Konçuyu Uygur katunluğuna tayin için uğurlu gün seçilmiştir. Kagan önce kulesine çıkarak, doğuya dönmüştür. Kulenin altında, prenses için büyük bir keçe çadır kurdu. Bir grup insan Çinli elbiselerini çıkarıp, Uygur elbiselerini giyerler. Konçuy her ikisi de kırmızı olan renkli bir elbise ve büyük bir manto ile altın işlemeli bir başlık giymişti. O, kuleye doğru dışarı çıkıp, kaganı selamlamıştı. Uygurlar, küçük bir taht tanzim etmişler, dalgalı perdeli bir tahtirevan hazırlamışlardı. Bazı bakanlar prensesi tahtirevana bindirdiler. Dokuz Uygur kabilesinin herbirinin başkanı tahtirevanı taşıdılar. Güneşi takip ederek, sarayın etrafında dokuz defa döndüler. Sonra prenses, tahtirevandan indi. Kuleye gitti. Doğuya dönük olarak kaganla birlikte oturdu. Ondan sonra, bakanlar ve yardımcıları kagan ve katuna hürmetlerini bildirmişlerdir.**⁵⁰ Türk kültür tarihi için oldukça önemli olan bu kayıtlara göre, katunun da kendi sarayı olduğu söylenmektedir.

⁴⁶ Katun unvanının Tu-yü-hun, Sogd ve Moğollara dayandırıldığı (bakınız, Clauson, a.g.e. s.602; A. Donuk, *Eski Türk Devletinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s.30; Boodberg, a.g.m., s.170), bununla birlikte Hunlar çağından beri bilinen bu unvanın Türkçeleştiği ve Türkleştiği kabul edilmiştir (bakınız, Mackerras, a.g.e., s.257).

⁴⁷ C. Mackerras, *The Uighur Empire*. According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1972, s.120; E. Esin, *The Culture of the Turks: The Initial Inner Asia Phase*, Ankara 1986, s.9; Laszlo, a.g.m., s.47; G. Çandarlıoğlu, "Türk Toplumunda Kadın", *Hayat Tarih Mecmuası*, ¼, İstanbul 1966, s.22; W.S. Tsai, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei 1967, s.8-9.

⁴⁸ Bakınız, *Kül Tigin Yazıtı*, Doğu, 10-11; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 10: Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kagan'ı ve annem İl Bilge Katun'u (Tanrı) halk içerisinde çekip yükseltmiştir.

⁴⁹ Bakınız, *Taryat-Terhin Yazıtı*, Güney, 6.

⁵⁰ Mackerras, a.g.e., s.120; Tsai, a.g.t., s.8-9.

Tarihte Türk kaganlarının bir iki kez evlendiklerini, fakat bunlardan sadece birisinin baş hatun olduğunu biliyoruz. Bunun neticesi olarak yalnız Türk soyundan olan katunların çocukları veliaht olabiliyorlardı.⁵¹ Kagan öldüğü zaman, yerine geçecek olan çocuğu küçük ise, o zaman katunun devleti oğlu adına yönettiğini de görüyoruz. Bunun örneklerine Kök Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük Türk devletlerinde rastlanmaktadır.

Savaşlarda da katunların, kaganların yanında yer aldıkları görülmektedir. 743 senesinde Moyun Çor, Ozmuş Tigin ile yapmış olduğu savaşta, katununu da esir almıştır: Ozmuş Tigin kan bolmuş. Koyn yılka yorıdım. İyinti süngüş engilki ay altı yangıka tokıdım...tutdım. Katunun anta altım. Türk bodun anta ingaru yok boltı.⁵²

Katunların devlet meclislerine katıldıklarını ve oy sahibi olduklarını da biliyoruz. 725 de, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kagan'ın karısı Po-fu Katun da yer almıştır.⁵³

Netice olarak, kagan ve katunluk özelliklerini taşımayanlardan Tanrı kutlarını aldığı gibi, bu kişiler görevlerini yerine getirmediği takdirde de iktidardan uzaklaştırılıyorlardı.

⁵¹ Liu, a.g.e., s.43-44; Ögel, a.g.e., s.448; Ecsdy, a.g.m., s.251.

⁵² Bakınız, *Şine-Usu Yazıtı*, Kuzey, 9-10; *Taryat-Terhin Yazıtı*, Doğu, 9; Güney, 1: Ozmuş Tigin han olmuş. Koyun yılında (743) üzerine yürüdüm. İkinci savaşı ilk ayın altıncı gününde yaptım... tutdım. Katununu orada aldım. Türk milleti o andan itibaren yok oldu.

⁵³ Liu, a.g.e., s.226-227; Chang, a.g.t., s.117; C. H. Huang.